

Mondattani bűvárlatok.

III.

Mondatok jelzőül, kiegészítőül, határozóul, állítmányul, általában mondatrészül, szó gyanánt használva. Határozó- és kötőszókká kövült mondatok. Mondatok továbbragozása és képzése.

Előbbi fejezetünkben egyes mondatrészeket egygyé-
olvasással, egy szóvá tömörülésével foglalkoztunk. A mondat-
életnek e tüneményéről nyilik legalkalmasabb átmenet amaz
érdekes nyelvi jelenség tárgyalására, miként válnak egész
mondatok mondatrészekké, mondatok — szavakká.

Ha valami, e jelenség legvilágosabb, legszembetáróbb bizony-
sága amaz igazságnak, hogy a szófejlődés kiindulója a mondatban
keresendő.

Miként amott bizonyos együttjáró mondattelemekeket
egységge tömörülni láttunk: akként tapasztaljuk, hogy egész
mondatok is hajlandók ilyen egységge összeforni. Tapasztaljuk,
hogy mondatok egységes jelzői lesznek valamely mondat-
résznek; hogy mondatokból pusztá kiegészítő válik; hogy
mondatok egyszerű határozói elemmé minősülnek; monda-
tokból pusztá formális elemek, kötőszók keletkeznek, s hogy
általában egységes szókká zsugorodnak, melyeket, mint
bárminő névszót, tetszés szerinti mondatrészül használhatunk,
ragozhatunk, sőt képzővel is továbbképezhetünk.

Mint hogy itt mindig mondatokról beszélünk s példáinkban
többször egyes szavakat fogunk mégis mondatként tekinteni, előre
kell bocsátanunk, hogy a mondat fogalmától nem kívánhatjuk meg
azt az iskolás formaságot, hogy okvetetlenül külön kitett alanyból
és állítmányból álljon, szóval úgynevezett 'teljes mondatot' alkot-
son. A nyelv, mint az emberi gondolatközlés fő eszköze, mindig

teljes gondolatokat, teljes kijelentéseket juttat kifejezésre. Akkor is, midőn a gondolat az ártikulált hangoknak csupán csak akkora complexumában jelenik is meg, a mit egy szónak tekint a nyelvelmélet, akkor is teljes gondolatnak, teljes ítéletnek vagy szemléletnek, ennél fogva teljes mondatnak tekintendő. Az, a mit a nyelv elemzői 'hiányos mondatnak' neveztek el, csak annyiban hiányos, a mennyiben forma szerint nem juttatja külön kifejezésre azt a két logikai elemet, melyeket a nyelvfejlődés mai fokán mint alanyt és állítmányt rendszerint külön szoktunk megjelenve látni. Hogy azonban az ily mondat is teljes gondolatnak a megnyilatkozása s a maga helyén ugyanazt a teljes gondolatot ébreszti föl a hallgatónak, a velünk értekezőnek képzetében, az alig szorúl bizonyításra. A mondat, ha egy szóra terjed is, sohasem hiányos. Hogy megfelel-e ama formális követelményeknek, melyeket a logika, vagy mondjuk, a syntaxis tudománya utólag, a nyelvfejlődés tökéletesebb fokán, tőle megszokott kívánni, az voltaképpen mellékes dolog. Láttuk s további vizsgálódásunk folyamán is látni fogjuk még, hogy ama szigorú formalismus, melybe a beszéd elemzése, a mondattan sülyedni hajlandó, sok esetben amúgy is cserben hagy bennünket; ennél fogva ott, hol a nyelvbéli jelenségek történeti fejlődését vizsgáljuk, nem korlátozhatjuk magunkat a mondatnak sem merev, formális fölfogásától.

Így tekintve a mondatot, az imént vázolt menetben, átlérhetünk tüneményünknek részletes tárgyalására.

1) Mindenekelőtt igen gyakran tapasztalhatjuk, hogy a nyelvszokás szerint egész mondatokat vetni jelzőül valamely szó elő. A példáknak akkora bőviben vagyunk — főkép, mivel Simonyi e jelenséget, más szempontból és fölfogással, «Névszókül használt igealakok» címén (Nyr. VII. 434—444) már tárgyalta — hogy föladatunk inkább csak az adatoknak mondattani szempont szerint való csoportosítására szorítható.

a) Mondatnemek szerint tekintve, legközönségesebben az egyszerű jelentő mondatoknak találkozunk ilyen használatával. Ilyenek Simonyi adatai között:

találom felelet; találom próba; gondolom-formán; iszom-kárász; türömolaj; türömfü; hallombeszéd; be nem szeretem gyerek vagy; nem szeretem napok; gondolom forma, gondolom dolog, gondolom okok stb. (Faludinál sűrűn található kifejezés mód); többsincs nadrág; türölaj;

fájvirág; reszket farkú; Ebbkérdi csárda. Ilyenekül idézhetjük még a következőket: «*Nem-szeretem* szemmel nézi, Ifjat mint irigy elúzi» (Balassi Bálint egyik versében, l. Beöthy: Irodalomtört. I. 265); *nem-ismérem-fű, elfelejtem-olaj* (Nyr. XVII. 566); «az egész *végehosszanincs* vitában» (Nyr. XXI. 118).

Ez adatok valamennyijében *ig és mondatot* találunk jelzőül használva.¹⁾ Azonban nem kevésbé érdekes, midőn *igétlen mondatot* látunk hasonló használatban. Részünkről nem tudunk alkalmasabb magyarázatát a következő mondatok jelzői kifejezéseinek:

«*Eb a hite* kölykei! vesszeje vár és börtöne kész Ali úrnak» (Arany «Szondi két apródja»), e helyett: ,eb hitű'; «már többször találkoztunk egy ítéletmondással, a mely pusztá, s az *is alaptalan*»²⁾ sejtelennek a fogánása» (írja Szarvas, Nyr. XIV. 193); «a nap megosztya magát magos élőfákkal és *fejek* [am. fejük] *alig kilátszó* kis fűszálakkal» (egy 1833-iki szinlapról, Nemzet V. 205. esti l. tez.); *felemás* cipő (ebből a mondatból: ,a fele más').

Ide tartoznak voltaképen az összes melléknévi igenes összetételek, melyeket Simonyi (Nyr. IV. 437) más, analogikus úton igyekszik magyarázni; pedig, nézetünk szerint, mégis Arendtnek van igaza, ki az efféle jelzői kifejezéseket egész mondatok formáján tagolja. Ilyenek (Simonyi példái az idézett helyen): *agya-fürt*; *keze-megaszott* ember; *végehossza-nem-szakadó*; *honjavesztett* nép, stb. stb.³⁾

Az ily természetű példák közül is némelyek, a melyekben t. i. intransitív vagy reflexív igéktől származott befejezett cselekvésű igenév szerepel, voltaképen szintén *ig és mondatokat* mutatnak jelzői használatban. Teszem az olyan példákban, mint

¹⁾ Simonyi, idézett értekezésében, tárgyához képest csakis ezekkel foglalkozott.

²⁾ Lehetetlen e jelzői kifejezésben az *is* kötőszótól kísért mutató névmásnak szerepét másként megállapítani, mint ha az *alaptalan* szó alanyának tekintjük. E mondat pedig: *az is alaptalan*, elég gyakran fordul elő kicsinylő megjegyzésként (pl. egy nézetet koczkaztatott, *az is alaptalan* stb.), úgy hogy egész természetesen vetheti az író jelzőül valamely főnév elé.

³⁾ Az efféléket most már Simonyi is hajlandó valóságos mondatokból származtatni (l. «A magyar nyelv» II. 97, 98). — [Arendt magyarázata, úgy látszik, Révaitól származik; legalább az Antiquitates kézírata II. részében így van: «*feje vétegett sz. János: caput ejus amputatum est s. Joannes, s. Joannes cujus caput amp. est.*» S. Zs.]

a *keze-megaszott ember*, a *keze megszott* jelző valóságos ígés mondatnak is tekinthető, melyben nem igenévvel, hanem múlt idejű igealakokkal volna dolgunk. Így áll határozottan a dolog e példákban: «*eb adott kőke*» (Nyr. IX. 332); «a szavazás az orsz. képviselőválasztásnál *érvényes volt* listák szerint fog folyni» (Nemzet, VI. 205). És így kell magyaráznunk a többször fejtegetett *isten-adta*-féle jelzői kifejezéseket is. Ezekre nézve is Arendtnek kell igazat adnunk, ki e kifejezést: *egy isten-adta szív* ekként magyarázza: „unum (deus dedit id) cor“ (Zeitschr. für Völkerpsych. und Sprachw. III. 220); vagyis az *isten-adta*-féle kifejezések nomen verbaléjában nem az *-at -et* képzős deverbális főnevek rövidült alakját (*adta*, ebből: *adata*) kell keresnünk Simonyival (vö. Nyr. IV. 440), hanem nem egyebek azok, mint valóságos tárgyias ragozású 3. személyű múlt alakok, melyek teljes mondatok állítmányaiként szerepelnek, alanyuk lévén ama névszó, a melylyel kapcsolatban állnak s a melyet Simonyi — nézetünk szerint kevés valószínűséggel — birtokos jelzőjüknek tekint. Még az a körülmény is, hogy a régebbi nyelvből oly kevés hasonló adatot találunk, szintén csak mellettünk szól; hisz az *-at -et* képzős deverbális névszónk hasonló rövidülése különben már a régiségben is közönséges (vö. *napkelte, volta, holta* stb. stb.), míg egész mondatoknak jelzőül való alkalmazása inkább tekintendő újabb-szerű nyelvbeli tüneménynek.

A tárgyalt jelenségekkel kapcsolatban érthetők lesznek az olyan kifejezések is, melyekben egyéb idejű tárgyias igealakokat látunk jelzőként használva, mint: «én nem vagyok fia a *te-mondád* molnárnak»; «ti pedig ezer hízkeléssel s *ti-tudjátok* mesteriséggel ostromoljátok»; «a *magok-mondják* jóságokra ösztönöznek»; «szerkesztett szavaink az *éppen most tárgyalók* viszonyon alapulnak» (Simonyi példái, Nyr. VII. 443). Ezeket Simonyi hamis analogia szülőtteinek tartja s szerinte helyesen csak a befejezett cselekvés alakjával állhatnak meg.

Hajlandók vagyunk hasonlóképen mondatos eredetet tulajdonítani még a következő jelzői kifejezéseknek is:

«Csak azok a *lőcslába* görbeorrok ne lebzselnének itten» (Budap. Hirl. V. 210., Tóth B. tárczája), ebből: „lőcs a lába“; «Széchy Éva, a gyöngye, *csupa-szív* asszony» (Pesti Napló, XXXVII. 136., Várad Antal tárczája); «a fenkölt szellemű lelkész, *csupa-szív* embert szerette és becsülte mindenki» (Nemzet, IV. 105); «nem várja be azokat a *jó mag*

Kozákokat» (Mikes: TLev. 431); «fönjárt a világ csodája toronyban» (Föv. Lapok, XXVI. 955); «éjen mula, sémiső (am. semmi se) embörre de ki hógatna» (Drávamellék, Nyr. XIII. 234); «a *semmise* zsidó» (egy személy Rákosi Jenő «A ripacsos Pista dolmánya» cz. népszinművében).

E példák jelzői, az első helyen idézett *löcslaba* kivételével, voltaképen állítmányúl szoktak szerepelni (pl. ,ez az ember *csupa szív*‘ stb.), s állítmányi használatukból csaptak át a jelzőül való alkalmazásba; az állítmány azonban maga is mintegy mondat lévén, az efféle jelzői kifejezéseket is előbbi példáink mellé sorolhatjuk.

b) Gyakorinak mondható a fölszólító mondatoknak jelzőül való használata is.

Ilyenek: *nebántsvirág*; «*tér-meg uccza*» (azaz: *térj-meg u.*); *Térgymég* Kati, gúnynév, (Simonyi példái a névszókül használt igealakok közt, Nyr. VII. 435); továbbá: «(ez évekre) úgy emlékezünk vissza, mint valami *istenneadj* gonoszra» (Egyetértés, XXI. 213. vezikk); «ha esztendőre egy kis jó termés üt be, vagy valami *neadjisten**) országos csapás nem látogat el hozzánk, nem lesz panaszra okunk» (uo. XIX. 48. vez.); «a rossz czimborák léha szokásaiba esett bele; kezdte a *heverd-el* hétfőkön» (Föv. Lapok XXV. 457); ígétlen fölszólító mondat a jelző e kifejezésekben: «*hü-belé* módon»; «*nosza-rajta* formán» (l. Simonyinál, Nyr. V. 444); «*hü bele Balázs* módjára».

c) Óhajító mondatok is előfordulnak jelzővé süllyedve. Ilyenek: «*egybe elnyelhetném* formálag»; «a *doktorhatnám* borbélylegény» (Simonyi példái, Nyr. VII. 438); «*úrhatnám* szolga stb.

d) Kérdő mondat ritkábban szerepel jelzőül. Ilyen van mégis a következő érdekes példában: «helyébe egy *hol hol nem vette magát* ,szemviz‘ meg ,semviz‘ kerül szóba» (Nemzet, III. 97. tetz.). S ide való ez a valóságos önálló melléknévvé vált kifejezés: *mihaszna*, azaz: ,mi haszna?‘ ,mi (a) haszna?‘.

e) Mindezeknél érdekesebb, hogy még összetett mondatokat is képes a nyelvszokás valamely szó elé jelzőül vetni. Legtöbbnyire ugyan iker kifejezések e jelzők, de hisz értelmük szerint voltaképen ezek is összetett mondatok.

Ilyenek jelentő mondatokkal: *eszem-izsom* ember, *eszem-izsom* boldogság (l. Nyr. VII. 440); «válságos *török-szakad* politika által segíteni ezen sem lehetne» (Nemzet VI. 153. mell., Arany László beszédé-

*) Vö. «*Ne adj isten*, hogy nálunk egy előkelő embert a világ valahol nyilvánosan énekelni lásson» (Föv. Lapok, XXV. 1113. l. tetz.).

ben); «az iskolák török-szakad laicisálása» (uo. VI. 137. vez.); «folytat-se hús, se hal politikájukat» (uo. VI. 146. vez.); fölszólitó mondatokkal: *hánd-el vezs-el* módra; *rugd-föl hadd-ott* módra; *tedd ide tedd oda* legény (l. Nyr., VII. 436); «*tessék-lássék* módon» (Föv. Lapok XVI. 697). Legérdekesebb a következő példa, melyben tulajdonkép három mondat szerepel jelzőül: «*tedd-ki-hadd-hüljön* legény» (Simonyi, Nyr. VII. 436), a mennyiben a *hadd* szó voltaképen egész mondat, tehát ama jelzői kifejezés tulajdonkép annyi mint: ,tedd ki, hagyd, (hogy) hüljön!'

f) Külön kell tárgyalnunk az olyan jelzőszerűen használt mondatokat, melyek a kérdő névmások elé szoktak járulni s voltaképen főmondatai az ilyen névmásokkal kezdődő mondatoknak vagy mondatrészeteknek. Az ily kifejezésekben tehát a kérdő névmások tulajdonkép az eléjük vetett jelzőszerű mondatoknak tárgyaiul tekintendők. Ilyenek az efféle közönséges szólások, mint: ,mondtam már *nem tudom* hányadszor', azaz: (*nem tudom, hány*)-*adszor*; ,a *nem tudom* hányadik'; ,találtam valami *isten tudja* miféle szerszámot'. Ilyenek:

«Atyám most valamely Erdélyben nyomtatott könyvet láta meg, melyet *nem tudom* mely ház gyermekei fordítgattak» (Kazinczy: Pály. emlék. I. könyv, 7. fej.); «egyszer csak elénk toppan az a félbolond *nem tudom én* kicsoda» (Jókai: Elátk. csal. III. 89); «az embernek kedve kerekednék leugorni a szánkából, futkosni a frís hóban, meghemperegni benne, vagy *mit tudom én* miféle bolondságokat elkövetni» (Vértesi Arnold novellájában, Föv. Lapok XXV. 1325); «a Wiener Tagblatt támadást intéz e, *magunk se tudjuk hamarjában*, hogyan létesült kiállítás ellen» (Budap. Hirlap XII. 268); «a sakált, antilopét, bölényt, tigris, hiénát, s *mit én tudom még hogy* micsoda vadakat, tömött állapotban hozzák haza» (uo. XI. 164).

Mint az utóbbi két példában látjuk, meglehetősen hosszúra nyúló főmondat is kerülhet a kérdő névmások elé, sőt az utolsó példában a syntaktikus viszony világos kifejezője, a *hogy* kötőszó is megtalálható. E sajtószzerű jelenséget, főmondat értékű kifejezéseknek kérdő névmások elé vetését a rendkívül gyakori függő kérdéses mondatfűzésekből magyarázhatjuk. Közönséges függő kérdésmód ugyanis: ,*nem tudom, mit akarsz*' ,*isten tudja, kiről* beszéltél' ,*mit tudom én, mit gondolsz*' stb. Az efféle kérdőmondatok gyakorisága következtében a *nem tudom, isten tudja, mit tudom én* stb. féle főmondatok úgyszólván egygyé forrtak már a kérdő névmásokkal, úgy hogy olyankor is eléjük vethetjük, mikor van már más főmon-

dat beszédünkben s mikor alkalmazásuk ennél fogva sajátosságos mondataalakulást idéz elő.¹⁾

2) A jelzőül való alkalmazásnál már nagyobb fokú önállóságot jelent, midőn állítmányi kiegészítőül használunk valamely mondatot. Innen már csak egy lépés, s az állítmányül való alkalmazásnál vagyunk. E fokon aztán valóságos önálló szóként kezd a mondat viselkedni. Egész mondatból magyarázandó például ez az állítmányi kiegészítő: «*élég ah hozzá, enyím tied* lettek» (népmesében, Nyr. I. 276), azaz: egybekeltek; itt az *enyím tied* nem vonatkoztatható az elbeszélőre, hanem e szólásban kell magyarázatát keresnünk: «te az *enyém*, én a *tied*». Aranynak e mondatában pedig: «*Mi haszna még a gyors nyilak!*» («Keveháza» 17. vsz.) a főtebb már tárgyalt *mi haszna?* kérdőmondat valóságos állítmányül szerepel s csakis így érthető, hogy többes számú alany mellett (*nyilak*) áll az egyes számú *haszna* alak.²⁾

3) Szintén önálló a mondat megjelenése, midőn határozó mondatrészül alkalmazzuk. E szerepükből azután valóságos határozószókká merevedtek némely mondatos kifejezéseink. Egész mondatból magyarázandók például a következő mondatok határozói: «igen fennyen ezt ő néki király meghagyá, és *szem-szembe* ezt ő néki megparancsolá» (RMK. II. 253); «mint szokás, törvényben az gyermekek ülnek, egymással játékban *szem-szembe* perelnek» (uo. 306), azaz: «szem a szemben», egymás szemébe nézve. Ilyen eredetűek az efféle összetételes határozói kifejezéseink, mint: *időtelve*, *időmulva*, *lélekszakadv»,* *szivszorongva* (vö. osztják *sem-vanmann* szemlátomást, tulajdonkép am.

¹⁾ Az oláh nyelvben már egységes határozatlan névmássá forrt ez a kifejezőmód. A «valami, valamiféle» jelentésű *nescine* névmást ugyanis ebből magyarázzák: *nescio quānam* (l. Cihac: Dictionnaire d'étymologie dacoromane. Eléments latins. 55. l. *cine* a.). A *fi-cine*, *fi-care* (akárki, bárki) s több ilyen határozatlan névmásban is az előtag szintén mondat: «legyen-ki», «legyen-mi» stb., s a magyar *akárki* és *valaki*-nek előrészében is voltaképpen igék lappanganak. Az itt tárgyalt sajátáshoz némileg hasonló az ilyen, névszó elé vetett főmondatszerű közbevetés, mint: «Kovády előkelő (*mondjuk, hogy*) hivatalnok a szalmaözvegység szabad napjait élte» (Főv. Lapok XXVII. 257. l. *tez.*)

²⁾ Közönségesen így mondanók: «*mi (a) haszna* a gyors nyilaknak», vagy: «*mi hasznuk (van)* a gyors nyilaknak».

„szem-látván“, l. Simonyi: A magy. nyelv, II. 99). Így kell minden valószínűség szerint a következő határozói kifejezést is magyaráznunk: «adna meg *minden ok vetetlen* az zölöt» (LevT. I. 28), azaz: „minden ok vetetlen lévén“, minden kibuvó, minden mentség vetése nélkül.

Vannak olyan határozói kifejezéseink is, melyekben egy határozói mutató névmás s egy hiányos relativ mondat megállapodott határozó szólássá egyesültek, vagy midőn egyéb hiányos alakú mellékmondat vált pusztá határozói mondatrészzé. Az előbbinek példái:

«Már ezek az okok *a mennyire-annyira* elmúltak» (Vitk. II. 70); «hát isten neki, legyen nálunk is [rendjeladományozás] *addig a meddig* a hivalkodók és gyengék számára» (Egyetértés, XIX. 182. vcz.); «a ki-merült képzelem fogyatkozásait külső cziczomák segélyeszközeivel igyekszik *ugy a hogy* pótolni» (uo. XXI. 83, Vajda János tezája); «a társadalom úgy szét van darabolva, hogy szerfölött nehéz csak *ugy a hogy is* egy körbe vonni» (Főv. Lapok, XXVII. 127. l. tez.).

Az utóbbi esetre példa: «a természetes szűrésre alapított rendszert nem tartom olyannak, mely a víz mennyiségét *hacsak megközelítőleg is* megállapítani s hosszabb időre bizonyítani volna képes» (Pesti Hirl. VIII. 75).

Azonban gyakran észlelhető az a jelenség is, hogy valóságos főmondatok válnak idővel pusztá határozói elemmé vagy kötőszóvá. Némely ilyen fejlődésre hajlandó főmondaton talán még érzi is olykor nyelvérzékünk az előkelőbb hivatást s eszmélkedőbb írók igyekeznek is nekik írásjellel vagy különírással adni meg a mellőzött tiszteletet; de általában tapasztaljuk, mennyire sietnek az ily mondatok tekintélyben lesülyedni s hogy úgy mondjuk, pusztá alakú elemmé zsugorodni. Egyikük pláne, a szintén egész főmondatot tevő *hiszem* szó egyetlen hanggá, pusztá sz-szé kopott ajkainkon! (Vö. Nyr. XVIII. 20.)

a) Pusztá állítmányból, igéből álló főmondatok voltak eredetileg az *ám, talán, hiszen* vagy *hisz*, sőt 'sz határozók, melyek a *talán* kivételével kötőszóul is használhatók. Az *ám* kötőszó tudvalevőleg ebből az igealakból keletkezett: **ádom*, azaz *adom*, s azt jelentette: „megengedem“ (l. Simonyi: Kötőszók, I. 222). A *hisz*, *hiszen* régiségünkben még rendesen eredeti *hiszem* (azaz: „credo“) alakjával fordul elő, pl. «hallod *hiszem* mit mond a mestered» (NySzót.), azaz: *hiszen* hallod, mit mond stb. A *talán* pedig, me-

lyet régebben rendszerint *talám*-nak ejtettek, nem egyéb, mint a *találom* igealaknak az összevonása (vö. Simonyi, Nyr. VII. 444). Hasonló eredete lehet valószínűleg a *biz*, *bizon* szócskának is, melyet a népnyelv több helyen *bizom*-nak ejt s könnyen magyarázható a *bizik* ige első személyű alakjából. A fejlődésnek ugyanez útján vannak a *teszem*, *lehet*, *meglehet* mondatok is. Az elsőt már vesszővel se szoktuk elkülöníteni a mondat többi részétől, mikor egyszerűen „például” értelemmel alkalmazzuk, pl. „ha *teszem* azt mondanám”, e h. „ha például azt mondanám” stb. Eredetileg, a mint még mondjuk is, *teszem* azt (vagyis mintegy „fölteszem azt”) volt e főmondatnak az alakja. A *lehet*, *meglehet*-re példák: «Péter dühös volt. *Lehet* [így, vessző nélkül] a bor tette» (Gozsdu: *Tantalus* 29), azaz: talán, valószínűleg, alkalmasint a bor tette; «melyet [fordítást] most itt, 75-ik évemben a magyar irodalom oltárán, *meglehet* utolsó még hozhatott áldozatom gyanánt szeretett hazámnak s nemzetemnek hódolattal be is nyujtok» (Fábián G. *Lucretius*-ford. elősz. XXI.).¹⁾ Így van használva a *hihető* (credibile est) kifejezés is a következő példában: «annyi lenne, mint prejudikálni a jövőnek, mely *hihető*»²⁾ oly kiváló írók egész sorával fogja még gazdagítani az irodalmat, kiknek ...» (Nemzet, IV. 295). A *tudom*-ot is kezdjük már-már hasonlóképp adverbiummá koptatni, pl.: «zsvány bírátok is, *tudom*, azt a percet megátkozza, melyben a világra termett» (Tompa «Huszárkaland»). A *hadd* szóban meg nem is érzünk már egyebet, mint pusztá határozói (akár indulatszói) elemet, úgy hogy az eredeti kifejezésmódtól (*hadd igyam*, *hadd lássam*, azaz: „hadd, hogy igyam”, „hadd, hogy lássam”) eltérőleg ma már jelentő módú alakot is használunk mellette, s nem csupán egyes 2. személyhez szóló fölszólításokban alkalmazzuk, pl. *hadd iszom* belőle; «menjenek már a pokolba, *hadd aluszom!*» (Jókai: Debr. lunát. 138), tulajdonkép e h. *hagyjanak*, hogy *aludjam* stb.

b) Két, sőt több szóból álló mondat is válhatik ily módon

¹⁾ Ezekhez egészen hasonló a francziában valóságos adverbiummá vált *peut-être* (azaz: „potest esse”) szó, a mely egyszerűen „talán”-t jelent. [Vö. a finnben *ken ties* vagy *kuka tiesi v. tiennee* stb. szó sz. „ki tudná” = talán. Más effélékről l. Genetz: *Suomen Partikkelimuodot* 2. l. — *S. Zs.*]

²⁾ Tulajdonkép előtte is, utána is vesszőre volna szükség.

puszta adverbialis elemmé. Legközönségesebb példái e tüneménynek az *úgy látszik* és *mi haszna* kifejezések. Mindkettőt — az utóbbit csaknem kivétel nélkül — egybe is írjuk. Pedig a mondat, melyben szerény adverbiumként viselkednek, amannak határozó, emennek föltételes mondat viszonyában van eredetileg alárendelve. Pl. *ti úgy látszik csak tréfáltok* eredetileg azt teszi: *úgy látszik, (hogy) ti csak tréfáltok*. Vörösmartynak e helye pedig: «nem mondom, hogy szeretlek, *mi haszna* mondanám» («Idához»), a mely ma már csak annyit jelent mint *hasztalan mondanám*, voltaképen ekként elemződik: *mi haszna* (volna, ha) mondanám. (Vö. a *mihaszna* kifejezésnek föntebb tárgyalt jelzői használatával.) Mondatos eredete van az *úgy-e* kérdő szónak is, melyet e mondatból kell ellipsis útján magyaráznunk: *úgy van-e*; úgy hogy pl. «*úgy-e igaz?*» ebből keletkezett: *úgy (van)-e, (hogy) igaz* (vö. Szómagyarázatok, 16).¹⁾ Csakis e fejlődési tünemény segítségével vagyunk képesek megmagyarázni ezt az időhatározói kifejezőmódot is: *négy napja* halt meg; *öt éve* költözött ide; «ez az intézet *több mint egy éve* teljesen készen áll» (Fővárosi Lapok XXVII. 16. 1.), stb. Föltűnő ugyanis a kifejezőmódnak nominatívusi alakja, különösen mert így is mondhatjuk: *négy nappal ezelőtt, öt évvel ezelőtt* stb. Azonban ez időhatározóink voltaképen elliptikus főmondatok, s eredetileg így beszélünk, sőt még beszélünk is: *négy napja (annak), hogy meghalt*, *hogy ide költözött, annak már öt éve* stb. E kifejezőmódból előbb a mutató névmás, majd a kötőszó eltűnt s aztán a személyragos és számnévi jelzőtől kísért *éve, napja, esztendeje* időnevekkal mint közönséges határozószókkal bánt el tovább a nyelv, s a mondat eredeti szórendjén is változtatásokat tett.²⁾

e) Tulajdonképi kötőszavaink közül ezek vezethetők vissza egész főmondatot tevő kifejezésekre: *tudniillik* (s a régi *tudnimert, tudniamint*), *jóllehet, azaz* s a tájdivatos *hais*. A *tudni-*

¹⁾ A nép nyelvérzéke előtt aztán már annyira egységessé vált az *úgy-e*, hogy pl. Nagybányán *ugyi*-nak ejtik, elemeinek minden sejtése nélkül; Székesfehérvárt pedig általánosabb értelmű kérdőszó lett belőle, melyet minden kérdés végére oda függesztenek, akkor is, mikor nem lehet puszta igenlő feleletet várni, pl. «*hugyan üsz, úgy-e?*» e helyett: *hogyan ülsz*, stb.

²⁾ Eredetileg *négy napja, hogy meghalt*, s aztán *négy napja halt meg* (vö. *nem rég halt meg*, stb.).

illik (azaz: *tudni illik*) világos mondatalak, a melylyel a magyarázott kifejezés voltaképen tárgyi mondat viszonyában áll, a mint hogy e viszonyt olykor kifejezve is találjuk, pl. «*tudniillik, hogy* a szomszédban kenyeret sütöttek» (Jókai: Debr. lunátikus, 88).¹⁾ Az elavúlt *tudnimert, tudniamint* kötőszókbán a második elem úgy látszik egyenesen az eredeti fő- és mellékmondat kapcsolatának a kifejezője; *tudnimert, tudniamint* ugyanis ekként magyarázhatók: *tudni* (illik v. kell), *miért*, *tudnia* (illik v. kell), *mint* (vö. Simonyi: Kötőszók I. 262). A *jöllehet* szintén főmondata voltaképen a vele kezdődő megengedő kifejezésnek, a mint a régebben, sőt olykor ma is mellette található *hogy* kötőszó el is árúlja, pl.: «*yöllehet hoj* sok ystenth mondonc: de maga az okosagh elenke vgy agga: *hogy* chyak egy ysten vagyon» (DebrC. 493); «*jo leheth hogy* azthys igen akarnam, *hogy*» stb. (LevTár, I. 87); sőt ma is olvashatjuk: «az orosz kormány is a berlini szerződés épségben tartása mellett van, *jöllehet hogy* ezt a szerződést Oroszországban nem valami nagyon szeretik» (Nemzet, VI. 241; vö. még Simonyi: Kötőszók, I. 240). A magyarázó *azaz* szintén közönséges még eredeti *hogy*-jával (eredetileg: *az az, hogy...*) s mint Simonyi kimutatta, ez esetben a magyarázatos kifejezés valóságos állítmányi mellékmondata a főmondat értékű kötőszónak (l. Kötőszók, I. 265). A tájdivatos *hais, bárís* olyan elliptikus főmondatokból magyarázódnak, mint a főtebb tárgyalt *úgy-e* kérdő szó (l. bővebben: Szómagyarázatok, 15—17).

Végre valóságos összetett mondatok is összezsugorodhatnak puszta határozószóvá. Valóságos adverbiummá kezd ugyanis válni a *törík szakad* kifejezés, a mely *akár* vagy *ha* kötőszós választó mondatpárból keletkezett.²⁾ Az ily kifejezésekben, mint: «*törík-szakad, meg kell lenni*» (Nagy Szótár) a tárgyalt synonym igepár voltaképen azt jelenti 'okvetetlenül'. A következő példában írásjel se választja el a mondattól, a melyben határozóként szerepel: «*azt hitték, hogy itt törík-szakad valamit tenni kell*» (Nemzet, III. 32. esti l.). Ilyen szerepre juthat a

¹⁾ L. még több példát Simonyi: Kötőszók I. 263.

²⁾ Az eredeti fölfogást tükrözi még némileg ez a példa: «a mibe kezd, annak — *törjék-szakadjon bár* — sikerülni kell minden körülmények között» (Nemzet, VI. 119).

«*kell, nem kell*» (azaz: ,ha kell, ha nem kell') összetett mondat is, a mint e példa mutatja: «a nyelv művelésén valaki azt érti, hogy *kell, nem kell*, vegyünk fel nyelvünkbe mindenféle idegenszerűséget» (írja Finály, Adalékok a rokonért. szók értelmezéséhez, 7. l.). Sőt arra is van példánk, hogy fő- és mellékmondatból álló összetett mondat kövült pusztá, elhomályosodott adverbium-félévé. Ezzel az eredettel a *hagyj in* szó dicsekedhetik. Régen még megtaláljuk eredeti, két szóból álló alakját: *hadd járjon*, a mi tulajdonképp azt teszi: ,hadd, (hogy) járjon', azaz: ,hadd legyen' ,megjárja' (vö. Simonyi: A magy. nyelv, II. 193).

4) Legutolsó foka a mondatok tárgyalt fejlődésének, midőn nem csupán ,ad hoc' vesznek föl ilyen vagy olyan mondatrész szerepet, hanem valóságos szóvá, szótóvé kövülnek, melyet raggal, sőt képzővel is tovább alakíthatunk. E tüneményre már Simonyi számos példát gyűjtött össze «Névszókül használt igealakok» cz. értekezésében (Nyr. VII.), azért csak néhány érdekesebb ragozott és továbbképzett mondatban akarjuk e fejlődést bemutatni.

Tovább ragozott mondatok például a következők: «kicsoda a' ki az ő *Halgas megét* meg nem mászoroztatná?» (Mad: Evang. 400); «ugy-e rég nem látta azt az izét, azt a ,*hogy is hívjákat*', a kit mi most keresünk» (Kemény: Rajongók, IV. 93); «nem kéne, a mit adhatnak, habár megkapnám azt egy ,*isten-jó-nap'*-ért» (Petőfi: Coriolanusford. III. fv. 3. szín); «*felemáson* húzta fel csizmáját» (Gyulai: Vázl. és kép. II. 258); «a fiatal embert sem szólították többé bácsinak, hanem *hallja magá-nak*» (Herczeg Ferencz, Budap. Hirl. XII. 256. tez.) stb.¹⁾

Tovább képzett mondatok pl.: *véddfélke* (ebből ,vedd fel!') rövid újjas (Nyr. VIII. 188); «négy szemközt csak *hallja-magázta* Miskát» (Herczeg Fer., Budap. Hirl. XII. 272. tez.); «szídtam, *akasztó-fáralóztam* azt a hórihorgast» (Jókai: Elátk. csal. III. 90); *mennydörgő* hang, *mennydörgős* ménkő, a *mennydörgő* mondatból, a mely valóraágos összetett szóvá tömörödött, stb.²⁾

E jelenséghez számíthatjuk voltaképen összes személyragos igealakjainkat is, melyekben, mint a *mennydörgő*-ben szintén alany és állítmány forrt egy alakká. Igealak-

¹⁾ Vö. latin *Quodvultdeus* (azaz: ,quod vult deus') császárkori cogno-men, melyet rendszeren ragozhattak: *Quodvultdeo*, *Quodvultdeum* stb.

²⁾ Vö. a finnben *jäähyväiset* ,búcsúvétel', e mondatból: *jää hyvästi* isten veled (tulajdonképp: ,maradj jól!').

jainkban alanyúl a személyes névmások szolgáltak, melyek az állítmány után foglaltak helyet, de mint legközönségesebb, leg-állandóbb mondatrész-kapcsolatok, ez állítmányok és alanyok már ősidők óta pusztá állítmánynyá, egységes szóalakká zsugorodtak s alanyaik különbözőése alapján a személyragok rendszerét hozták létre.

IV.

A mondatrészek eredeti szerepének megváltozása. A szók átcsapása más szónembe.

Láttuk a mondatélet ama tüneményét, mely különálló elemekből szóegységeket, mondatrészekből, sőt mondatokból szavakat létesít. Vizsgáljuk most azt a nem kevésbé érdekes s némely pontokban az eddig tárgyaltakkal is kapcsolatos jelenséget, miként viseli a szó kiszabott szerepét a mondattagok összjátékában, jobban mondva — mert erre a tapasztalatra fogunk jutni — miként térnek el szavaink eredeti mondatbeli hivatásuktól s öltének magukra új szerepet, a melyre pályájuk külső viszonyai őket mintegy kényszerítnei látszanak. Míg amott a mondatélet tenyészto melege új szólényeket teremtett, itt csupán a létezők rendeltetése változik meg háztartásuk kiszabott körében. A mondatélet itt nem alakot, — új szerepet, új jelentést teremt csupán, azonban nem azzal az értelemmel, a melylyel a szók tartalmi jelentés-változását fogjuk föl. Megmarad a tartalmi, ha tetszik, anyagi jelentés, de megváltozik a viszony a többi mondattagok iránt s így néha egészen más szónembe, más kategóriába csap át a szó. Az előbbi tüneményt mondatbeli szerepváltozásnak, az utóbbit a tulajdonképi jelentés-változástól megkülönböztetve kategóriaváltozásnak nevezhetjük.

Nyelvtanítással foglalkozók előtt nem lehet ismeretlen az a nehézség, melyet némely mondatrészek tulajdonképi értékének megállapításánál tapasztalhatunk. Bizonyára többünkkel megesett már az a, nem mondom fönnakadás, de legalább is tétovázás — mikor ilyes mondatok elemeit kellett megállapítani, mint pl. *mind ott voltak*, *mindnyájan eltávoztak* — hogy vajjon a *mind* vagy *mindnyájan* szók igazában miféle mondatrésznek tekintendők. Nem is említem, hogy Arany Családi körének kezdő mondatában:

„*este van, este van*“, százunk közül egy ha eszmél arra, hogy *este* voltaképen nem tekinthető alanyoknak.

E nehézség, e habozás a mondatélet ama tüneményében leli magyarázatát, a melyet épen tárgyalni akarunk. Nyelvtudatunk előtt két fölfogásmód képe lebeg: egyik a múlté, másik a jelené vagy legalább jövőé. Minél jobban ismerjük a múltét, a kérdéses mondatok régebbi fölfogásmódját, annál erősebben zárkozhatunk el attól a benyomástól, melyet e mondatok a mai nyelvérzékre általában gyakorolnak. Innen van, hogy az *este van* mondatot már csak nyelvtörténeti ismerettel nyilváníthatjuk alany nélküli kifejezésnek.

Vannak tehát oly szavaink és alakjaink, melyek régebbi mondatbeli használatukhoz képest teljesen szerepet cseréltek, de talán még nagyobb a számuk ama mondatrész-alakoknak, melyeknek értéke ingadozást, átmenetet mutat. Azzal az örök fejlődéssel találkozunk a mondattagok kiszabottnak látszó szerepkörében is, a mely a természeti s lelki tünemények egész összességén uralkodik. E szerep ép oly kevésé állandó, ép oly kevésé változhatatlan, mint a nyelvnek anyagi mivolta, mint szavaink tartalmi jelentése.

Lássuk, minő változásokat lehet kimutatnunk a mondatrészek rendeltetésében, minő szóalakok jutottak ily módon újabb jelentéshez s minő szók csaptak át ez okból teljesen más szókategóriába. E vizsgálódásunk rá fog vezetni az okokra is, a melyekben e jelenségek magyarázata keresendő.

1) Főntebb már tárgyaltuk azt az érdekes esetet, hogy mondat alanyából minden külső, alaki változás nélkül határozó keletkezhetik. A *négy éve, három napja, öt hónapja*-féle időhatározói kifejezések ezek, melyeken semmi viszonyjel nincs, nem is volt, s mégis határozói szerepet öltöttek magukra. Láttuk, hogy voltaképen mondatösszevonódás következtében, ellipsis útján jutottak e szerepükhöz. Határozóvá lett nominativusaink tulajdonképp főmondatok maradványai, oly főmondatoké, a melyeknek e nominativusok voltak az alanyaik s ragtalan alakjukat megváltozott szerepükben, a mondatösszevonódás után is megtartották.*)

*) Más természetűek s azért nem is számíthatók ide azok az esetek, mikor hangbéli fogyatkozás következtében váltak némely határozói alakok

2. Arra is van, mint láttuk, több adatunk, hogy állítmánya ből idővel határozó válik. Azonban az előbbi fejezetben tárgyalt ilyen eredetű határozók mind külön mondatból kerültek át abba a mondatba, a melynek ma határozóiként szerepelnek. Ha tehát csupán egyazon mondat tagjainak szerepváltozását akarjuk ezúttal figyelembe venni, az ilyen példákat — valamint voltaképen az előbbi pont alatt tárgyaltat is — ki kellene rekeszteniünk vizsgálatunk köréből. Elég lesz itt tehát egyszerűen hivatkozni rájuk s egy olyan — bár magában álló — esetnek térni át bemutatására, melyben egy eredetileg állítmányul szereplő mondatrész ugyanazon mondatban határozó szerepét vette föl magára. Ez eset a *valjon, vajjon* kérdőszón esett meg. Nézetünk szerint nem egyéb e szó, mint a *van* igének elavúlt fölszólító alakja (vö. Defectivumok a magyar nyelvben, Egy. Phil. Közl. XV. 1061), a melyből Simonyi a *vagy, vaj* kötőszót származtatja (Kötőszók, I. 120).¹⁾ E kérdő *valjon*-nak „num, utrum” jelentését régi latinus kérdezőmódkunktól kell magyaráznunk, mely Erdélyben még ma is használatos, pl.: kihez *legyen* szerencsém? stb. Régebben, mikor a *van* igének szabályos *val-jon* fölszólító alakja még használatban volt, ezt használták az efféle kérdezőmódban is, a mint hogy különben is gyakori alkalmazásban kellett lennie, mert, mint Simonyi nagy valószínűséggel bizonyítja (id. h.), a *vagy* kötőszó eredete is belőle indult ki. A következő két frappans példa legjobban megvilágítja, hogyan használhatták őseink a *valjon* (azaz: „legyen, sit”) igealakot függő alakú kérdéseikben s miként válhatott az eme használat alapján idővel pusztá kérdőszóvá. Illyés István Prédikációiban²⁾ (Nagyszombat, 1725) olvassuk: «Mi lehet ellen-

látszólag nominativussá. Ilyenek: *másnap, vasárnap, holnap* stb. Ezek régente *-n* ragos alakokkal voltak használatban. Itt tehát nem lett voltaképen alanyból határozó, hanem csak virtualiter szerepelnek ragvesztett, alanyszerű szóalakok határozói minőségben. Ugyanezt kell mondanunk egyéb ragvesztett s ama nominativusként tekinthető alakokról is, minők pl. a régi genitivust s a személyragos accusativust pótló álnominativusok: *isten*' háza; *kalapon*' szememre vágom, stb.

¹⁾ Magát a kérdő *valjon*-t nem tudja e „legyen” jelentésből kimagyarázni, s azért egyéb föltevéshez folyamodik (l. uo. 121).

²⁾ E sok érdekes nyelvi anyagot tartalmazó munka nincs a Nyelvtörténeti Szótárban fölhasználva.

kezőb dolog mint az, hogy közülők némellyek eszesek, némellyek pedig esztelenek? 'S hát immár *honnét vallyon* [azaz: ,honnét legyen, honnét van'] ez az ellenkező különbség ő közöttök?» (56. l.). Érdekes e mondatra maga az író közvetlen felelete is: «*Onnét vallyon, mert*» stb. Hasonló ehhez egy másik helye: «O bizony felette nagy gonosság a' szent Váras Fejedelmiben! szidalmas törvénytelenység, nyilvánosságos rút hamisság a' Jerusalemi Magistatusban! 's *honnét vallyon* ez ő benne [vagyis: honnan van ez ő bennük], avagy-is micsoda gyökből származott az igaz ítéletnek el-fordítása közöttök? azt immár vizsgáljuk» (143. l.). Mindkét példa azonban úgy is érthető, ha a *vallyon*-t nem állítmánynak, hanem mai jelentése szerint kérdőszónak tekintjük, s akkor e két állítmánytalan mondat azt jelentette volna már Illyés nyelvéreke előtt is, a mit mai fölfogással olvasunk ki belőlük: *vajjon* honnan ez a különbség ő közöttük? *vajjon* honnan ez ő bennük? De épen e kettős értelem, ez az átmenetre alkalmas mondatforma adja meg nekünk a keresett magyarázatot. Ugyanis valószínűleg oly mondatokban tűnt föl először pusztá kérdőszónak az eredetileg ,*legyen*'-t jelentő *valjon* alak, a melyeket magyaros kérdészmód szerint rendszeren ige nélkül szoktunk mondani: *honnán* e különbség közöttük? *honnán* ez ő bennük? Ilyen ígélen kérdés nyelvünkben — a hol minden névszó, úgynevezett copula nélkül is, lehet állítmány — oly fölötte sok van, hogy maga is teljesen megmagyarázná a *valjon*-nak valóságos kérdőszóvá történt változását. Azonban múltra vonatkozó igés kérdések is alkalmasak lehettek ilyen átmenetre. A múltnak latinus függő alakja ma is: *irtam legyen, irtál legyen* stb. Ezt régebben, mikor a *valjon* fölszólító alak még ki nem halt, szintén így mondhatták: *irtam valjon* scripserim, *irtál valjon* scripseris stb. Később aztán a *valjon* ezekben is pusztá kérdőelemként tűnt föl nyelvéreke előtt. Oka pedig e nyelvérekecsalódásnak épen az idegenszerű, latinus igehasználásban keresendő; magyaros gondolkodás az előbb tárgyalt kérdésekben ígére, az utóbbiakban a *van* ígének fölszólító alakjára nem szorúlván, a különben is avulósodó *valjon*-t könnyen vehették kérdőszó számába. A mi a szórendi változást illeti (régén: *honnét valjon*, s ma inkább: *vajjon honnét*; régén: *irt valjon*, s ma: *vajjon irt*), ez alig okozhat nehézséget. Meg kell jegyeznünk, hogy régén máskülönben is a kérdett mondatrés

után foglalt helyet a *vajjon* szócska, pl. épen Illyésnél: «*mit jelent vallyon itt az olaj?*» (56). Hogy pedig idővel a kérdett elemnek eléje került, azt kérdőszói természetűe már maga eléggé megmagyarázza, a mennyiben a kérdőszócskák mindig a kérdés elejére szoktak helyezkedni.

A kategóriaváltozást tehát — mert ez esetben a szó valósággal új szófajjává, igéből határozó-, illetőleg kérdőszóvá változott — e kategóriaváltozást a mondatbeli észjárás megváltozásával, illetőleg az igealak elhomályosulásával fogjuk magyarázni.

3) E jelenségnek pendantja némileg az, hogy az állítmányúul gyakran szereplő *szabad* melléknév állítmánynyá, illetőleg igealakká vált azon esetekben is, midőn eredetileg állítmányi kiegészítőül szokott állani; vagyis hogy a *szabad volna, szabad legyen, szabad volt* állítmányi kifejezések helyett *szabadna, szabadjon, szabadott* ál-igealakok fejlődtek ki (vö. Defectivumok a magyar nyelvben, Egy. Phil. Közl. XV. 1062). E jelenséget az analogia hatásából kell magyaráznunk, mely állítmányúul használt névszót valóságos igét illető elbánásban részesített.

4) Gyakoribb, több példában mutatkozó tünetemény az, hogy appositívók az értelmezett mondatrész, nevezetesen az alany és tárgy szerepét egészen magukra látszanak vállalni, úgy hogy közönséges mondatelemzésben valóságos alanynak és tárgynak minősítjük őket. Alanynak tekintjük pl. a *magam* névmást az efféle mondatokban, mint: *magam is azt mondom, magam voltam ott*; pedig voltaképen csak nyomatékosító appositívó a tulajdonképi alanynak, a személyes névmásnak, melyet aztán már el is hagyunk előlük. Ilyen látszólagos alany van az efféle mondatokban is, mint: *meghalt szegény* (e h. *meghalt, a szegény!* vagy: *meghalt, szegény!*); *szegény nem tudott mit csinálni* stb. (Ezekben az appositívó bizonyos sajnálkozó fölkiáltás színét viseli magán.) Ép így válik valóságos tárgygyá az appositívó efféle mondatokban, mint: «továbbá *magamat* is megtámad [e h. *engemet*, vagyis: *engemet magamat*], hogy a dijra nézve szintén alkuszom» (Föv. Lapok. XXVII. 394. tet.); «esküvőre viszik *a szegényt*» («Esik a hó, szalad a szán» kezdetű dalban) e h. *babámat, a szegényt*, stb.

Hasonló módon az appositívó bármely értelmezettjének —

jelzőnek is, határozónak is — átveheti a szerepét; minthogy azonban ezzel tulajdonkép nem lép föltűnőleg új működéskörbe, ez eseteket nem is szükséges szerepváltozásnak tekintenünk. A szerepátvétel oka mindezeknél az ellipsisben keresendő.

5. Legkülönbözőbb szerepváltozásokon mehetnek át a különben is legtömegesebben szereplő határozók. Úgyszólván mindenféle mondatrész válhatik belőlük. Köztük találjuk a legrenegátabb szóalakokat, a mennyiben némely határozó alakjaink és szavaink a nyelvtörténet folyamán egészen elhagyták eredeti rendeltetésüket, illetőleg egészen új szófajjává változtak át.

a) Határozóból valóságos alany lett nyelvézékünk előtt a már idézett ilyen mondatokban, mint: *„este van‘ ,reggel van‘*, a melyek voltaképen alanytalan kifejezések, az *este* (ebből: *est-vel, est-tel*, azaz: *napesettel*) és *reggel* (ebből; *reg-vel*) pedig csupán időhatározók. Ilyen még, ha pl. azt mondom: *„éjjél tájt lehetett, mikor oda értünk‘*; vagy: *„tudni akarod, hány órakort legyen“* (l. Budenz-Album, 66). Számos ilyen határozószót aztán már valóságos főnévül is használunk, a mikor természetesen mindenféle mondatrész szerepében fölléphetnek (vö. Simonyi: Önállósított határozók, Budenz-Album). Alanyként kezd viselkedni a *részemről, részedről* stb. határozó, mely annyira elvesztette már nyelvézékünk előtt eredeti jelentőségét, hogy pusztá alanyi személyes névmásnak tekinthető; pl. *„részemről nem bánom‘ csak azt teszi, mint: „én nem bánom‘*; *„részéről egyszerűen a Lechner-féle tervet fogadná el“* (Nemzet, VI. 170. mell.) annyi mint: *„ő maga a L. t. f. e.‘ stb.* Már rég idő óta alany benyomását teszik még nyelvbúvárainkra is az *-an -en* végű számnévi határozók. Molnár Albert azt jegyzi meg róluk, hogy nominativus gyanánt vannak olykor használva, pl. *„sokan járnac az széles úton: multi ambulans per latam viam“*; *„kevesen mennek bé az szoros kapun: pauci intrant per angustam portam“* (CorpGramm. 261). Újabb nyelvészeink közül is például Hunfalvy tagadta az *-an -en* ragos számnéveknek igehatározói voltát (l. Nyr. III. 259). Joannovics szintén azt tartotta, hogy *„nyelvézékünk mit sem törődik ez adverbialis alakkal, hanem mindig csak nominativusi értelmet tulajdonít neki“* (uo. 345). *„Midőn például ezt hallom vagy olvasom: sokan — így folytatja — ez a közvetetlen hatásnál fogva, a*

melyet én rám gyakorol, előttem nem annyi, mint: *multitudine*, hanem a. m. *multi*; mintha azt hallanám vagy olvasnám: *sokak*. *Mindnyájan* ott voltak. Itt a *mindnyájan* az én nyelvérzékemnek csak olyan névszó, mint a *mindnyájuk* ebben: *Mindnyájuk* ott volt.» Hogy e határozóalakok alany látszatát ölthették magukra, annak a magyarázatát helyesen csakis abban kereshetjük, hogy szerfölött gyakran fordultak elő oly mondatokban, melyekben az alany külön nem volt kifejezve; tehát mint az előbbi pontban tárgyalt szerepváltozások, ez is elliptikus eredetre vezetendő vissza.¹⁾

A finn nyelvben tudvalevőleg az eredetileg határozói értékű partitivus ma rendes határozatlan nominativusúl szerepel s a francia partitivus is ugyanilyen rendeltetést kapott (vö. Simonyi: *Határozók*, I. 222. és 82. l.)

b) *Határozóból tárgygyá* lettek s aztán nagyobb világság kedvéért az accusativus rendes alakját is fölvtették, mint tudjuk, a *bennünket*, *benneteket* névmások (l. Szómagyarázatok, 1—11). A *mind* a mai nyelvhasználat szerint határozónak tekinthető²⁾; azonban némely mondatokban szintén kezd tárgyként föltünni, oly mondatokban t. i. a melyekben a tulajdonképeni mondat tárgy, mint magától érthető, el van hallgatva. Ha pl. azt mondom: ,nem maradt semmi az ételből, *mind* megette', a *mind* szót, mely voltaképen ,omnino'-t, ,penitus'-t jelentő határozó, akár tárgynak is tekinthetjük, sőt a népnyelv már a tárgyragot is hozzá függesztgeti: ,*mindet* megette' (vö. Simonyi: *Magyar névragozás*, 84; és Szinyei: *Rendszeres nyelvtan*⁴, 171. §.). A finn és francia partitivusnak tárgyúl való használata szintén ide való jelenség. Érdekes még megemlítenünk az oláh nyelvnek az accusativusát, melynek kétféle alakja van. Egyik a latin accusativus ivadékának tekinthető; másikat, a *pe* vagy *pre* praepositíósat, maga az oláh nyelv fejtette ki, láthatólag határozói alakból, a mennyiben ez a *pe* v. *pre* szócska a latin *per*-nek a mása⁴⁾ s azt teszi:

¹⁾ Vö. Simonyi beható fejtegetését az *-an -en* ragos számnevekről (*Határozók*, I. 208. s köv. ll.), melyben e szerepváltozás magyarázatára nézve fölfogásunktól némileg eltérő eredményhez jut.

²⁾ Régen jelzőül, melléknévként is használták (l. NySzót.).

³⁾ L. Cihac: *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*. *Éléments latins*. És Diez: *Etym. Wörterb.*⁵ 655, francia *par* alatt.

-n, -ra -re, -ba -be. Egyébiránt magát az indogermán accusativust is lativusi jelentéstű határozóra iparkodnak visszavezetni.¹⁾

c) Igen könnyen válhatik határozóból jelző s ily módon határozószóból vagy határozóalakból melléknév. A határozót ugyanis általában legkönnyebb jelzői alkalmazásra vinni át (vö. Simonyi fejtegetését az „önállósított határozók” keletkezéséről, Budenz-Album 50). Míg a nyelv a határozók adverbialis természetét erősebben érzi, rendszeren a *való* igei melléknév közbetételével hidalja át a jelzői használatra való átmenetet. Így tapasztaljuk ezt különösen a régi nyelvben. Később ez igenév elhagyásával maga a puszta határozó marad jelzőül s valóságos jelzővé válik. Mellőzve a jelzőül használható és jelzőként gyakran is szereplő határozók idézését (l. példákat Simonyi idézett cikkében), csak azokat a szókat és alakokat soroljuk föl, melyek ily úton teljesen melléknévekké változtak. Szavaink közül a *rokon* és *őszinte* régen szemmeláthatólag határozószók voltak. Amazt pl. „*prope*” jelentéssel ilyenformán használták: „*rokon az arat*» am. közel van, a latin eredeti szerint „*adest messis*” (MünchC.). Nagyon közönséges a *közel* synonymummal kapcsolatban való használata is: „*rokon közel* lenni a halalhoz» (TelC.) stb. (l. NySzót.) Talán végzetében is (-n) helyhatározórag lappang. Ma pedig a *rokon* csupán melléknévilleg használható. Az *őszinte*, melyet régen nagyon gyakran még két szónak is írtak s *ön-szinte* alakkal is előkerült, úgyszólván csakis határozóként volt járatos régibb nyelvemlékeinkben. Jelzőül használva nem maradhatott el mellőle a melléknévvé minősítő *való* szócska, pl. «a szollásnak igaz *őszinte való* módja» stb. (l. NySzót.). Elemeire nézve világosan az *ő*, illetőleg *ön* névmásnak és a *szinte* adverbiumnak összetételéből keletkezett, a mint még írásmódja is elárulja (pl. «*ő szinte való* szerzes» NySzót.)²⁾ Hasonlókép áll a dolog valószínűleg a *-talan -telen* végű fosztó melléknévekkel is. Ezeknek is határozóknak kellett lenniük régi nyelvünkben; legalább másként meg nem érthetjük jelzői használatukban a *való*-nak sűrű szereplését (pl. *hirtelen való* veszedelem,

¹⁾ Vö. pl. a latinban ezt a helyhatározói használatát: *Romam veni; legati Athenas missi sunt* stb.

²⁾ Vö. ezzel az érdekes népnyelvi analog kifejezéssel: *magunk színt: köztünk*; pl. *magunk színt legyen mondva* (Nyr. VIII. 568).

stb. l. NySzót.); sőt még ma is minden további rag nélkül használjuk őket határozóul, pl. *hirtelen* ott termett, stb. A képző végzete (-n), vogul mása (-tal), továbbá a *meztél-láb* jelzős összetételben mutatkozó -n nélküli alak, mind arra vallanak, hogy a magyar -*talan -telen* képző voltaképen határozói alak s csak idővel nyert melléknévi jelentőséget (vö. Defectivumok a magyar nyelvben, Egyet. Phil. Közl. XV. 1059). A tárgyalathoz hasonló módon, bár nem teljes kizárólagossággal változtattak szerepet a *jelen* és *messze* határozószók is, melyeket ma adverbiumul és melléknévül egyként használhatunk (pl. *jelen van*, és: *jelen korszak*, *jelen alkalom*; *messze terjed*, és: *messze földön*, *messze vidékről* stb.)

Ide való az a számos nyelv történetében kimutatható szerepváltozás is, melynél fogva bizonyos határozó alakokból és szerkezetekből birtokos eset, genitívus keletkezik. Így találjuk pl. a francziában az eredethatározó *de*, az angolban a latin és német *ab*-nak (vö. *abreisen* stb.) megfelelő *of* viszonzószót rendes genitívusi szerepléssel. Az indogermán genitívus is bizonyára helyhatározói eredetű; erre mutat az a körülmény, hogy már a legrégebb időkől kezdve ablatívusi értelemmel is szerepelhet (vö. Brugmann: Griech. Grammatik,² 181. 183. §.). A mi genitívusi -*nek* ragunk pedig valósággal határozói eredetű, s a mi érdekesebb, latívusi értékű viszonzószóból keletkezett (vö. *neki* megy a *falnak*; *délnek* megy stb.).

A határozói alakoknak melléknévvé változását némelykor az állítmány mellett való alkalmazás is elősegítette, a mikor tudniillik állítmányi névszóként tűnven föl, a *analogia* útján a melléknemekhez hasonló elbánásban kezdhettek részesülni. Így magyarázódik pl. a *közel* határozónak melléknévi használata Balásfinak eme mondatában: «a mennyivel távul vagyon Pázmány ti töletek, annyival távulabb vagyon ti nálatoknál a Hogyaságtól [török 'hodsaság'], és ti annyival *közelebbek* vagytok ahoz» (l. Nyr. III. 446). Hasonló analogikus változás állt be olyankor is, mikor a határozó alak az ige kihagyása folytán maga maradt állítmányul. Ez a *zárva*, *telve*-féle határozó igenevekkel történt meg ilyen elliptikus mondatokban, mint: 'az ajtó *zárva*', 'az utcza *telve* kíváncsi néppel' (e h. 'az ajtó *zárva van*', 'az utcza *telve van*') stb., a melyekből többes számú alkalmazással

ilyen mondatok támadtak: 'az ajtók zárva'k', 'az utcák telve'k' stb. (vö. Simonyi: Müller újabb fölolvasásai, 20).

Ha végig tekintünk a most tárgyalt mondattani fejlődések indító okain, azt találjuk, hogy leginkább az ellipsis az, a mi a mondatrészek szerepváltozását előidézhetheti. Ellipsis útján lettek a *három éve*, *öt napja*-féle nominativusok időhatározókká, némely appositionok valóságos alanyvá és tárgyvá, s a legtöbb határozóból is ilyen módon támadt alany, tárgy vagy jelzői mondatrész. Valóságos mondattani analogonja ez amaz alaktnai tüneménynek, mely szerint valamely szóalakban egy kiveszett képző vagy rag jelentését fönmaradt szomszédja látszik magára vállalni.*) Azonban szerep jut e mondatbeli funkcióváltozások előidézésében és magyarázatában a nyelvfejlődés egy általánosabb mozgató erejének, az analogiának is. Tapasztaltuk ezt a *szabad*-nak igévé s a *telve*-féléknek melléknévvé való változásánál. Egy harmadik ok, mely tüneményünknek olykor magyarázatot adhat, az alak elhomályosodásával járó nyelvérzékesalodás, illetőleg az észjárás megváltozása, a mint a *valjon*, illetőleg a *bennünket* és *benneteket* történeténél észlelhettük.

Ha e tényezőknek mondatbeli hatalmát a szemünk előtt folyó szerep- és kategóriaváltozásokon elgondoljuk, önként vetődik a kérdés lelkünk elé: vajjon, ha módunkban állna a legősibb nyelvállapot képeinek visszaállítása, nem bizonyúlna-e rá a viszonyragos eredet számos olyan alakunkra, melyeknek végzetében ma jelentésmódosító képzőelemet vesz föl a nyelvbuvárlat. Vajmi távol vagyunk azonban e messze maradt nyomok kutatásának lehetőségétől!

V.

Határkérdés a mondatok közt. Határvégi szók viselkedése. Kötőszók keletkezése a mondatok határelemeiből. Főmondatok bekeblezése, kötőszóvá fejlődés útján, a mellékmondatokba. A relativ névmás *a*-val gyarapodott alakjának (*a ki*, *a hol* stb.) eredete.

Tehát a mondatoknak is lehet határkérdésük? Nincs-e elég pontos logikai, syntaktikai s egyszersmind orthographiai határ-

*) Például a deverb. *-at* *-et*-nél, a mely voltaképen igeképző, csak hogy magára vette a mellőle kiveszett főnévképzőnek a szerepét is (vö. *kínzot-v*, *üldet-v* HB.).

vonal, — certi denique fines, quos ultra citraque két szomszéd mondat egymással megférni ne tudna?

Mi sem látszik természetesebbnek, mint hogy bizonyos logikai és mondattani válaszfalak s a kifejezésükre használt mondatközi írásjelek az összekapcsolt mondatok biztos határjelzőiül is szolgálnak egyszersmind. Pedig behatóbb megfigyeléssel azt találjuk, hogy a természet tüneményeiben mindenütt észlelhető átmeneti ingadozás a mondatok elkülönülésében is kimutatható.

Ez az ingadozás annyira megy, hogy a mondatközi írásjel is majd a két mondat eredeti határán jelenik meg, majd a főmondat határán belül marad, a mikor is a mellékmondat a főmondatnak határvégi szavát mintegy már birtokába kebelezte. Legközönségebb ez az eset a *hogy* kötőszós következményes mondatoknál. Ha azt mondom például, úgy megijedt, *hogy* szólani sem tudott, a *hogy* kötőszó egészen világos határvonalat jelez a fő- és mellékmondat között. Ha azonban a főmondat módhatározóját utólag mondom ki — később jutván eszembe, hogy a megijedés következményét is előadjam — akkor az *úgy* szó, melyet akár elliptikus főmondatnak is tekinthetünk,¹⁾ annyira elvesztheti főmondatszerű jellegét, hogy a következményes mondat *hogy* kötőszavával egyéges következményes kötőszóvá (*úgyhogy*) kapcsolódhatik. Innen van, hogy az ily összetett mondatokat a következő háromféle írásmóddal láthatjuk váltakozni, úgymint: ,*megijedt, úgy, hogy* szólani sem tudott²⁾ ,*megijedt, úgy hogy* sz. s. t.³⁾ és: ,*megijedt, úgyhogy* sz. s. t.³⁾ Sőt az ehhez egészen hasonló fejlődésű, két mondat határszavaiból álló *a nélkül hogy* kötőszónál még az az írásmód is előfordul, hogy az *a nélkül* elé nem tesznek írásjelet, pl.: «az utolsó kis fényhegyecske is lemerült *a vízbe a nélkül, hogy* egyet lobbanna» (Jókai: Elátk. család, II. 79).³⁾ Hasonló módon a

¹⁾ Vö. az ily kötőszó-fejlődésekre nézve Simonyi: Kötőszók, II. 58, 59, 113, 152.

²⁾ Vö. pl. «az albizottság az egész külügyi költségvetést *megszavazta, úgy, hogy* a holnapi ülés az egész delegáczióális anyag felől disponálhat» (Budap. Hirl. XII. 285. mell.); «földünk egyike a legnagyobb *csillagoknak, úgy, hogy*...» (Reclus: A föld, I. 1).

³⁾ L. még példát Simonyi: Kötőszók, II. 42. Rendesebb azonban a föntebbi két első írásmód, pl.: «a csapatok rohamait többször vissza-

főmondat határvégi mutató elemének a mellékmondat kezdő kötőszavának egyesüléséből számos kötőszónk vette eredetét. Ilyenek a gyakrabban használtak közül: *azért hogy, a helyett hogy, azóta hogy*, stb., melyek aztán természetesen az összetett mondat élére is kerülhetnek, pl.: «*Azért hogy* én szegény vagyok, Mint afféle árva, Kelmed sem jött hat ökörrrel E czudar világra» (népd.), stb. (I. tárgyalásukat Simonyi: *Kötőszók*, II.).

Ily úton keletkezett kötőszók legnagyobb számmal a francia nyelvből mutathatók ki. Ilyenek: *parce que* (tkp. *par ce, que*¹); mintegy: **per ecce-hoc, quod*); *afin que* (*afin, que*); *avant que* (*avant, que*); *jusqu' à ce que* (*jusqu' à ce, que*); *de ce que* (*de ce, que*); *au cas que* (*au cas, que*); *pourvu que* (*pourvu, que*); *de manière que* (*de manière, que*; vö. magy. *úgyhogy*, ném. *sodass*), stb. stb. A latin *sicut, postquam, antequam* és *priusquam* kötőszók szintén hasonló módon magyarázhatók: *sic, ut* (a mint', valamint'; tkp. 'úgy' a hogy, 'úgy, a mint'); *post, quam*²) (tkp. 'utóbb, mint', 'azután, hogy'); *ante, quam*; *prius, quam* (tkp. 'előbb, mint', 'azelőtt, hogy').

Ilyen egyesülés hozta létre a *mindahány* (am. 'valahány, valamennyi') szót is, melynek eleje (*mind*) a főmondatához tartozik, utórésze pedig (*a hány*) voltaképen hiányos relativ mondat (e h. *a hány van*). Még szinte érezhető elemeinek illetén eredete ebben a példában: «csinosak, ügyesek és fiatalok *mindahány*» (Főv. Lapok XXIV. 77. tez.), azaz: 'csinosak, ügyesek és fiatalok mind, a hány (van)'.

utasítá, a nélkül hogy valaha a megaláztatástól komolyan rettegni oka leendett» (Kemény: *Rajongók*, II. 126); «a gyertyák maguktól *kialuvának, a nélkül hogy* szél fútt volna» (Mindszenthiből idézve Simonyinál, id. helyen). A harmadik írásmód, a teljes egybeírás (*anélkülhogy*) nem igen mondható divatosnak.

¹) A vastagabb dűlt betűkkel itt s az alábbiakban a fő-, az egyszerű dűlt betűkkel a mellékmondat részeit jelezzük.

²) Vö. «Non multo *post, quam* tu a me discessisti» (Cic. Ad Att. XII. 49); «invitus feci, ut fortissimi viri T. Flaminii fratrem, L. Flaminium, e senatu eicerem *septem annis post, quam* consul fuisset» (Cic. Cato Maior, XII. 42). Épígy tagolhatjuk pl. Neposnak következő összetett mondatát is: «Hannibal *anno tertio, postquam* [vagysis: *anno tertio post, quam*] domo profugerat, cum quinque navibus Africam accessit in finibus Cyrenæorum», stb.

Van néhány kötőszó, a melyben egész mondat egyesült a szomszédos mondat kötőszavával. Ilyenek, a mint már Simonyi is észrevette, az *ámde*, *úgyde*, *igende* megengedő kötőszók (az utóbbit legtöbbször még két szóba írják: *igen de*), melyek ekként elemzendők: *,ám, de'*, azaz: *,adom (am. megengedem), de'*; *,úgy, de'*, azaz: *,úgy (van), de'*, ebben tehát az előrész elliptikus mondat; és: *,igen, de'* (vö. Simonyi: Kötőszók, I. 212, 222).

Legsajátosabb a megengedő *is* kötőszó esete. Ugyanis ha e megengedő *is* (illetőleg *ha — is*) kötőszóval álló mellékmondat után tagadással vagy tiltással kezdődő főmondat következik, akkor a mellékmondat *is-e* a főmondat *nem* vagy *ne* szavával, mint egyazon mondatban is történni szokott, *sem*-mé vagy *se*-vé egyesül. Például ezek helyett: *,ha meghalok is, nem bánom'*, *,ha parancsolják is, ne tedd'*, közönségesen csak azt mondjuk: *,ha meghalok sem bánom'*, *,ha parancsolják se tedd'*. Sajátságos hangzik ugyan, de történeti alapon azt kell mondanunk, hogy a *sem*, *se* kötőszók kezdő mássalhangzója a megengedő, többi részük a főmondathoz tartozik. Hogy ezt a határegyesülést nyelvérzékünk is észreveszi, kitűnik abból, hogy rendszeren nem is teszünk vesszőt az ilyen két mondat közé,*) mintegy érezve, hogy akár eléje, akár utána tennők a jelet a *sem* és *se* szavaknak, nem szolgáltatnánk igazságot a határkérdés vitájában: eléjük téve, a megengedő mondatot, utánuk helyezve, a főmondatot fosztanók meg jogos birtokától.

E mondattani jelenség alapján, s az előbbi fejezeteinkben tárgyalt syntaktikai fejlődések útmutatása mellett is megpróbálkozhatunk a relativ névmás teljesebb alakjának (*a ki*, *a mi*, *a hol*, *a mikor* stb.) magyarázatával, mely kérdést eddigelé nem tekinthetünk teljesen tisztázottnak.

Hogy a relativum előtti *a* (régebben *az*) névelő, mutató névmás, vagy csak mutató szócska-e, s akár ez, akár az, miként lehet a relativummal való egyesülését megértetni, e kérdésekkel már régen és sokat foglalkoztak nyelvészeink. A Nagy Szó-

*) Pl. Aranyánál: «lám, könnyen akárki rájöhetett volna, *De ha talán rájött valaki sem mondta*» (Toldi Szer. II. é. 30. vsz.); «*ha előre tudom, se' cselekszem másképp'*» (uo. XI. é. 111. vsz.). Némely vidékek beszédmódjában a *ha* az *is*-sel kapcsolódott egy szóvá (*hais*), s ilyenkor aztán a főmondat természetesen *nem*-mel vagy *ne*-vel kezdődik: *,hais rájött valaki, nem mondta'* (l. e kötőszó keletkezését Szómagyarázatok, 16).

tár szerint a relativ névmások *a*-ja mutató elem, mutató szócska, azon mutató szócska t. i., melyet efféle mondatokban is használunk, mint: ott van *a!* oda menj *a!* stb.¹⁾ E nézet fő erősségeül szótárunk azt emeli ki, hogy tárgyesete mellett (*a kít, a melyet*) az igét sohasem használjuk tárgyas ragozással, mint a névelős főnév mellett rendszeren használni szoktuk; tehát az *a*-t névelőnek nem lehet tekintenünk. Névelőnek tekintették némely nyelvtaniróink (Szvorényi, Ihász), kikkel szemben Joannovics²⁾ a Nagy Szótár nézete mellett foglal állást, bővebben is kifejtván, hogy a szócskánk sem névelő, sem mutató névmás nem lehet. Fölmerült ugyanis ez az utóbbi vélemény is.³⁾ Nem lehet ez az *a* névelő Joannovics szerint azért, mert «névelőt csak a főnév fogad el, t. i. csak olyan név, mely — akár szorosán vett főnév, akár nem — főnév minőségében szerepel.» Ez ellenvetést Budenz (idézendő cikkében) ily formulázással tenné nyomósabbá, hogy «a relativ névmásnak nincs jelentési tartalma, mint más főnévnek, p. o. ember, ló stb., s ezért nem lehet a névelővel rámutatni.» Mutató névmás sem lehet a relativ névmások *a*-ja, mert «a mutató névmás vagy megnevezett, vagy elhallgatott tárgyra mutat», s mert «a mutató névmás mindig csak névre mutat». «Hogy az *a* — folytatja Joannovics — az olyan mondatokban, mint: *a mikor* lehet, *a hol* voltam, *a míg* élek stb. mutatónévmás legyen, sehogy sem foghatom meg!

Legutoljára Budenz tárgyalta e kérdést⁴⁾ s arra az eredményre jutott, hogy a relativum előtti *a* névelőnek tekintendő. Azonban halhatatlan jelesünk, ki magának a magyar relativ névmásnak eredetét (ugyanez idézett cikkében) mély elmé-

¹⁾ «Mi azokkal tartunk, kik az „aki“ öszvetételben nem szoros értelemben vett névmutatót vagy névelőt, hanem csak az általában mutató *a* hangot látják és öszveirandónak vélik: *aki, akít, akinek*, annyival inkább, mert itt a hangsúly is az *a* mutatón fekszik, ellenkezőleg mint a névelőnél» (l. *ki* alatt). Érdekes, a mit még alább mond szótárunk: «Azonban ezen mutató *a*-t szigorún meg kell különböztetni a mutató névmástól, mely ragozható: *az ki* (v. az aki), *azt ki* stb.»

²⁾ «A magyar *a* mutató szócskáról» cz. cikkében (NyK. IV. 454).

³⁾ Mint Joannovics említi, a Pesti Napló 1864. évi 198. és 215. számainak tárczájában.

⁴⁾ «Szintén valami az *a ki, a mi*-ről» (NyK. V. 19).

vel minden kétségen fölül megállapította, az újabb fejlődésű *a ki*, *a mi* alakok *a*-jára nézve nézetünk szerint természetellenes magyarázathoz folyamodott. A *ki*, *mi* előtti *a*-ról ugyanis azt mondja: «Úgy látjuk, hogy nem boldogulunk vele, ha mint magához a névmáshoz tartozót akarjuk értelmezni.» És ebben, mint látni fogjuk, teljesen igaza van. «Másra pedig mire vonatkozhatik? — így folytatja. Bizonyosan nem a relativ mondatbeli egyes szóra, de igen is vonatkozhatik az egész relativ mondatra, mely értelmileg egy névszóval ér föl, nem ragozva vagy ragozva. És tartalmaz névszó előtti *a* (vagy régiesen *az*) mi lehetne más mint a névelő *a* (régiesen mássalhangzó előtt is *az*)? S ez nincs is különben.» Budenz szerint tehát a relativum előtti *a* egy egész mondatnak, mint értelmileg egy névszóval fölerő kifejezésnek névelője volna. Meg is lehet erről egyszeriben győződni, szerinte, ha a relativ mondat alakját participialissá változtatjuk; ekkor ugyanis azt fogjuk találni, hogy «épen oda illik a névelő, a hol a kérdéses *a* állott». Pl.:

- a* (ki vesz), annak lesz = *a* *vevő* nek lesz;
a (ki mer), az nyer = *a* *merő* nyer;
a (hol ő van) = *az* (ő ott-levő hely)-en;
a (mikor ő ezt mondta) = *az* (ő ezt mondta kor)-on, stb.

Egy elolvasásra is szemünkbe szökik, mennyire erőltetett, a nyelv természetes fejlődésével mennyire nem igazolható ez a transcendentális magyarázat. Mert nem az a kérdés, hogy mit ér egy relativ mellékmondat, hogy utólag egy participiumba is beszoríthatjuk a benne kifejeződő gondolatot. E műveletet megteszi a nyelvész, a ki a gondolat logikai értékét mérőbe vetvén, megállapíthatja, hogy *ki vesz* annyi mint *vevő* stb. Nyelvtudatunk azonban hogyan vetné előre a névelőt, névszóknak e meghatározóját azon logikai azonosság tudatában, hogy a mellékmondat, melyet mondani fog, egy főnévnek értékéül tekinthető. Világos, hogy itt nem abstractio útján juthatunk a helyes magyarázathoz, hanem ha a mondatélet fejlődéséből, szemünk előtt folyó s érzékelhető tüneményeiből indulunk ki. E tünemények pedig, melyek a relativum *a*-jának magyarázatához kulcsot adnak, épen azok a mondattani jelenségek, melyeket e dolgozatunkban iparkodtunk kifejteni. A tapadás tüneménye működik itt is,

mely egymás mellett álló mondatelemeket egygyé forraszt, s a mely — mint épen e fejezetünkben bizonyítottuk — még a szomszédos mondatok határvégi elemeit is egységes szóvá forraszthatja.

Lássuk, miből és hogyan keletkeztek tehát a teljesebb alakú relativ névmások.

Ha legrégibb nyelvemlékeinkig visszamegyünk, azt fogjuk észlelni, hogy a relativ névmás eredetileg egyszerűen *ki*, *mi*, *hol* stb.-nek hangzott, vagyis hogy a kérdéses *a* nem volt még kísérlője, a mint ezt már Budenz is észrevette (NyK. V. 33). A Halotti Beszédben még így olvassuk: «*ki* nopun emdul oz gimilstvvl», vagyis: «a mely napon»; «uimagguc szent peter urot, *kinec* odut hotolm ovdonia es ketnie»; «uimaggomuc ez scegin ember lilkiert, *kit* vr ez nopun» stb. Ép így a Königsbergi Töredékben sem *a ki*, hanem csupán *ki* a relativum, s a mai *a hogy(an)* helyett is pusztá *hogy*-ot találunk mindkét legrégibb nyelvemlékünkben: «miv vogmuc, *hug* [am. ,a hogy' ,a mint'] es tiv latiatuc» (HB.); «etety ymleti, ug *hug* [am. ,úgy a hogyan' ,úgy, mint'] ana sciluttet» (KTör.). A Bécsi és Münchener codexben is alig akadhatnánk például *a* vagy *az* zal megtoldott relativumokra. Sőt ma is régi eredetű közmondásainkban egyszerű *ki*-vel találkozunk: *Kinek* isten akarja, ablakon is beadja. *Ki* korán kel, aranyat lel, stb. Költőink is, midőn dologra, tárgyra vonatkoztatva régiesen *ki*-t használnak, nem szoktak a bővült *a ki*-vel élni (l. példákat Lehr: Toldi, 85). Világos tehát, hogy az *a ki*, *a mi*, *a hol*-féle teljesebb relativumok újabb fejlődések nyelvünk történetében. Midőn pedig a teljesebb relativumok előtűnnek, az *a*-t rendszeren *az* alakban, tehát a mutató névmás, illetőleg névelő, alakjában találjuk meg. Pl. Károli Bibliájában: «parancsolom mindennek, hogy fölöttébb ne bölcsekedjék annál *az mint* kell, hanem józanon bölcsekedjék, *az mint* az isten mindennek adta az hitnek mértékét» (Pál ap. lev. a róm. XII. 3); «*az ki* intő, az intésben, *az ki* alamiznaosztogató, szelidségben, *az ki* előljáró, szorgalmatossággal járjon, *az ki* máson könyörülő, vidámsággal művelje» (uo. 8. v.), stb. Világos tehát, hogy a relativumok *a*-ja nem lehet olyan interjectionális mutató elem, mint a Nagy Szótár és Joannovics vélték.

Kimondhatjuk már, hogy ez az *a*, illetőleg régebben *az* szócska, mely relativumainkat megelőzi, sem nem névelő,

sem pusztá mutató szócska, hanem maga a mutató névmás, teljes valóságában.

Meg kell azonban magyaráznunk, minő szerepe lehet, illetőleg lehetett itt eredetileg ennek a mutató névmásnak.

Nézetünk szerint — s ezt a tárgyalt mondattani jelenségek tanúsága mellett bátran hangoztathatjuk — e mutató névmás voltaképen a főmondat végén, illetőleg a mellékmondattal határos részén szereplő rámutató mondatrész volt, mely a relativ mondat kezdő szavával (*ki, mi* stb.) idő folytán egységes névmássá (*a ki, a mi* stb.) kapcsolódott. Vagyis az *a (az)* oly összetett mondatokban lépett föl először, melyeknek főmondatában a mutató névmás alanyul szerepelt. Vegyük pl. ezeket a mondatokat: *higgyje, a ki hiszi; tegye, a ki teheti*, vagy e közmondásokat: *a ki másnak vermet ás, maga esik bele; a ki diákul tud, a pappal is szólhat* stb. Az előbbi két mondatnak eredetileg ez volt a képe nyelvértékünk előtt: *higgyje az, ki hiszi; — tegye az, ki teheti; az* utóbbiaké pedig: *az, ki másnak vermet ás, maga esik bele; — az, ki diákul tud, a pappal is szólhat*. Ép így elemezhetjük, illetőleg vihetjük vissza eredeti fölfogásuk módjára a következő összetett mondatokat is: *legyen, a mi lesz = legyen az, mi lesz; — jöjjön, a minnek jönnie kell = jöjjön az, minnek jönnie kell*, stb. Tehát az efféle összetett mondatokban a főmondat alanya, a mutató névmás — akár utól, akár közbül állt a mellékmondat — mindig a relativ mondat kezdő névmásával volt tőszomszédságban. Ez bizonyára elégséges ok volt arra, hogy idővel, az esetek nagy számánál fogva, a mutató és a vonatkozó névmás állandó szópárként tűnjenek föl nyelvértékünk előtt s egygyé, egységes relativ névmássá forrjanak a nyelvtudatban. Gondoljuk meg, mily nagy lehet statisztikailag az oly összetett mondatok száma, a melyekben a relativ mondattal jelzett dolgok a főmondatban alanyul állanak. Ha a főmondatból csupán a mutató névmást s a mellékmondatból csak a relativumot vesszük különböző viszonyú alakjaival, már is a következő határ végi szópárokat fogjuk összeállíthatni: *az, ki; az, kit; az, kinek; az, kiről; az, kitől; az, kiből; az, kivel; az, kiért; az, kihez* stb.; *az, mi; az, mit; az, miben; az, miért; az, miről; az, mi végett; az, minnek; az, mihez; az, mivel* stb. stb. Képzeljük végig e pusztá szópárokat valamennyi lehetséges gondolatviszonyon, s meg fogjuk érteni, hogyan lehe-

tett belőlük a fő- és mellékmondat közti határvonal elhomályosultával (vö. a fentebbi analogiákat) először is *akki, akkit, akkinék, akkiról, akkivel; ammi, ammit, ammiről* stb., a mint népünk ma is ejti, s aztán, írásban és kiejtésben, *a ki* (illetőleg *aki*), *a kit, a kinek, a kiről; a mi, a mit, a miről*, stb. stb. Mikor már ennyire állandóvá lett a mutató és a relatív névmásnak e kapcsolata, az analogiának egyszerű továbbterjedése kellett csupán, hogy az *a* a relativum oly alakjai elé is odajárulhasson, a melyek nem vonatkozhatnak nominativusi mutató névmásra, például *a mint, hogy(an), mennyi, milyen* él: *a mint* vetsz, úgy aratsz; *a hogy**) tudod, úgy tedd, stb., s egyáltalában, hogy az *a ki, a mi* stb. oly főmondatok relatív mondataiban is fölléphessen, a melyekben a mellékmondat nem nominativusos mondatrészre (illetőleg nem nominativusi mutató névmásra) vonatkozik, pl. *a mit* mondasz, fontold meg', ebből: *azt, mit* mondasz, fontold meg; *a ki* el akar menni, elkísérem', ebből: *azt, ki* el akar menni, elkísérem, stb.

Hadd idézzünk itt néhány érdekes régi és új példát, a melyekben a fejlődésbeli átmenet lehetősége szinte szembeszökő s a melyek lelkünkben e magyarázat ötletét megvillantották.

«*Az ky* kezeleb az zenhoz, az jonkab fytezik»: *a ki* közelebb (van) a szénhez, inkább fütözik (LévTár, I. 23); «*as varmege embere as ky* en velem jarth *as* samlallason, ewys keuanya en thelem *as ew* jargalassath» (uo. 35); «*az* szamvete-nec rövid és hasznos vta auagy módgya, melyből igen könnyen meg tanólhattya *az ki* számuetésnec dolgaiban foglalatos akar lenni» (Magyar Arithm. 1591-ből, A), e példában épen a két mondat határán áll a két szó; «hiában való csevegés, *azmit* némelyek mondanak, hogy...» (Molnár Albert Kálvin-fordításában, I. Beöthy: Irodalomtört. I. 275); «*az, ki* igen mély kutnak fenekéről az eget nézi, délszinben is meglátja az égi csillagokat, *az ki* pedig az kutban nincsen, az napnak ragyogása miatt nem láthatja» (Csombor Márton «Udvari schola»-jából idézi Vécsey Tamás, Nemzet VI. 135. e. l.); «*az, kit* előbb védtél, maga is ellenség» (Toldi Szerelme, VI. é. 9. vsz.); «hisz *az, ki* őt szerette még, többé már fel nem kel» (Eötvös «Mégfagy. gyermek.»); «annyira dominálnak a körülmények, hogy *az, ki* komolyan akar bolgár fejedelem lenni, a dolog lényegére nézve aligha adhatott más választ, mint...» (Nemzet, VI. 195. vez.); «szellemének szerencsés egyetemességénél fogva *az, mit* Trefort culturpolitikájának nevez, kiterjed az egész állami és társadalmi életre» (uo. 134. sz.), stb.

*) A Halotti Beszédben s a Königsbergi Töredékben, mint föntebb láttuk, ez is csak *hug* alakban fordul elő.

Az utóbbi példákban íróink maguk is érzik a mutató és relativ névmás különállásának szükségét; azonban minden értelmi zavar nélkül valamennyi mondatban fölcserélhetnők az «*az, ki*»-t a közönséges összevont *a ki* relativ névmással, s hogy az efféle mondatokban az «*az, ki*» egyszerű *a ki*-vé vonódhatik, megjegyezte már — mint dolgozatunk írása közben észreveszszük — Simonyi is (Kötészők, I. 222), a nélkül, hogy ez észleletét a relativum egész eredetére ki merete volna terjeszteni.

Ugyanazon jelenség szülte tehát a teljesebb, *a*-val ejtett relativumokat is, mint a fejezetünk elején tárgyalt kötőszókat: *úgy-hogy, a nélkül hogy* stb. Ezekben is a fő mondat mutató névmása olvadt a mellékmondat kötőszavával egységes kötőszóba, valamint az *a ki, a mi*-ben, hol a relativummal egységes relativ névmássá forrott. A mi pedig a használat továbbterjedését, általánossá válását illeti, annak is ismerjük már fejtegetéseinkből elég analogiáját. Csakúgy terjedt el az *a ki, a mi* névmás minden relativ mondatviszony kifejezésére, mint a hogy a *mint* és *egy* szavakból eredt *mintegy* használata általánossá vált többszámú nevek, sőt határozók, igék s általában bárminő szók előtt is.

Eme mutató névmással kapcsolódott relativumunkhoz egészen hasonló fejlődést észlelhetni olykor a latin és franczia nyelvekben is. Amabban nem ritkaság vonatkozó mondatok elején az *id quod* névmáskapcsolat, melynek első szava mutató, másika vonatkozó névmás. Pl. «modo fac, *id quod* [magyarra is épen *a mi*-vel fordítandó] est humanitatis tuæ, ne quid aliud cures hoc tempore, nisi ut quam commodissime convalescas» (Cicero Ad fam. XVI. 11); «nam ad me P. Valerius scripsit, *id quod* ego maximo cum fletu legi, quemadmodum a Vestæ ad tabulam Valeriam ducta esses» (Ad fam. XIV. 2); «de quo homine vos, *id quod* maxime facit auctoritatem, tanta et tam præclara iudicia fecistis?» (Cicero De imp. Gn. Pomp. c. XV.), stb.*) A franczia hasonló módon használja a relativ névmást a mutató *ce* kíséretében, még pedig nagyon gyakran. E közmondásban pl. «*ce que* femme veut, dieu le veut» (*a mit* a nő akar, isten akarja), a *ce que* tökéletesen megfelel a magyar relativ névmás eredeti származásának s a példa maga egészen úgy elemezhető, mint a magyar relativ mondatok: *ce*,

*) Vö. Gossrau: Lateinische Sprachlehre², 246. §. 4. jz.

que femme veut, dieu le veut. Ilyenek e mondatok is: *tout ce qu' il dit est verité ; ce qui est inutile est toujours trop cher* (vagyis: *ce, qui est inutile, est toujours trop cher*), stb.*)

Relativumaink teljesebb alakjának eme magyarázatával már most teljesen összeegyeztethető a hangsúlynak sokat vitatott kérdése is. Megállapítottnak lehet tekintenünk, hogy a relativ névmás, a mennyiben rajta némi hangsúly észlelhető, e súlyt az *a-n* viseli, különben pedig a mondatbeli értelmi hangsúly mellett ép oly súlytalanul viselkedik, mint általában a kötőszavak (vö. Albert János cikkét, Nyr. XXI. 26). Hogy a hangsúly az *a-n* mutatkozik, szintén csak a mellett szól, hogy névmásainknak e kezdő járuléka nem névelő; a névelő ugyanis mindig hangsúlytalan. Ellenben a főmondatoknak relativ mondatokra utaló mutató névmásai mindig hangsúlyosak szoktak lenni (pl. *annak* adom, a ki többet ígér; maradjunk *annál*, a miben megállapodtunk; fő *az*, a mit már megmondottam, stb.), s innen van, hogy relativumainknak hasonló, mutató névmási eredetű *a*-ja is mind e mai napig megőrizte eredeti kiemelő, ráutaló hangsúlyának némi maradványát.

E dolgozat sajtóba jutása előtt lettem figyelmesé Aranyunk rövid értekezésére: «Az *aki* az Akadémiában» (Hátrahagyott Próza Dolgozatok, 343—350). E cikket Arany Joannovicsnak főntebb idézett értekezése s a kérdés körül az időben folyt vita alkalmából tette közzé *Koszorú*-jában s benne az *a ki* eredetére nézve a valóhoz, fejtegetéseink eredményéhez, annyira közel járó magyarázatot ad, hogy hiányai és némi tévedése daczára érdekesnek tartjuk teljességében való ide iktatását.

«A mutató névmást még csak azért emlegették eddig [t. i. az *aki* kérdésében], hogy kimutassák a vele rokonítás képtelenségét.» Pedig Arany mégis itt keresi a magyarázatot. «Ha például — foly-

*) A francia *lequel, laquelle* relativ névmás talán egészen azon az úton vált egységes relativummá, mint a magyar *a ki, a mi = az, ki ; az, mi*. Úgyhogy elemeire nézve is szakasztott mása volna a magyar *a melynek*, a mennyiben a *mi mely* névmásunk is voltaképen annyi mint *mily*, azaz *qualis*, a miből a francia névmás utórésze, a *quel, quelle* származik.

tatja — ezt mondanók (régén gyakran irtak hasonlót): ,az ki istent féli, meg nem csalatkozik‘, vajjon egészen absurdum lenne-e az az-t mutató névmásnak venni? ,Az mitől tartottam, megtörtént‘, csak egy comma kell, hogy mutató névmás álljon a *mi* előtt. Oka egyszerű. Miután a *ki*, *mi* kérdő névmások: ha szükség volt belőlük visszahozót alkotni, mely nem létezett, egyszerűen mutató névmást tettek eléjük. Ez analogiát azután átvitték a többi kérdőszóra is: *mikor?* *mint?* *miképen?* *hány?* *hol?* stb. és lőn: *az* mi koron, *az* mint, *az* hány, *az* hol vagy *az* holott. Később a *z* elhagyatván, lett helyette az *a* erőteljesb hangoztatása: *a'ki*, *a'mi*, *a'hol*, *a'hány*, mely mai napig él.»

Az a *ki*, a *mely* stb. relativumok valóban oly mondatok alapján keletkeztek, minőket Arany idéz. A *ki*, *mely* stb. névmások előtt azonban a mutató névmás (*az*) nem azért állt, hogy ama kérdői eredetű névmásokat relativumokká tegye. A kérdő névmás mint ilyen e nélkül is relativum má fejlődhetett, s nélküle is fejlődött azzá, mint tudjuk s mint a legrégebb beszédmód (vö. HB., KTör. stb.) tanúsítja. Ellenben igazi linguistai leleménnyel teszi Arany azt a helyes megjegyzését, hogy az alapul szolgált *az ki*, *az mi*-ből átvitték az analogiát a többi névmásokra is.

ZOLNAI GYULA.

Olasz szavainkhoz. *Bolyóka*, *bolyók*, *balyók*, *balyókás*, *bolyókás* stolidus, fatuus; albern, töpél (a Heltainál, CzF.-nál s Nyr. XVII. 92. említett *bolyó* a *bolyóka*, *bolyókás* alakokból lehet elvonva, s erre a némileg rokon jelentésű *bohó bohókás* szók is okot adhattak): ol. *balocco*, *balucco* maulaffe, töpél (*alla balocca* töpliseher weise; *balocco* zeitvertreib, kinderspiel). A *bolyóka* tehát nem egy eredetű a *bohó* és *bolyog* szókkal, mint Szarvas véli Nyr. XVII. 390.

Borbolya: ol. *berbero* sauerdorn.

Bufa a) *buccosus* MA. *immanis*, *ingens* RMK. IV. stb. NySz. b) *pofa* Adámi és Tsz.: ol. *buffo* aufgeschwollen, aufgeblasen; windstoss; *buffa* aufschwellung, aufblasung.

Buzerál: *buserare* sodomiterei treiben, tkp. durchlöchern (*bugerare*, *bucherare*, *bucare*; — *buco* loch). — Bizonyára olasz a *buzeró* billárdműszó is.

Czédula: ol. *cedola*, *cedula* (ez a latin *schedula*-ból mint *schisma*-ból ol. *cisma*).

SIMONYI ZSIGMOND.